

OSMANLIDA “KADIN ÖĞRETMENLİ EV SIBYAN MEKTEPLERİ”

(Amerikan ve Fransız Eğitim Tarihinden Benzer Örnekler)

*Prof. Dr. Yahya AKYÜZ**

ÖZET

Bu araştırmamızda, Tanzimat döneminde, İstanbul’da evlerinde kız çocuklarına öğretim yapan kadınlarla ilgili olarak Osmanlı Arşivinden belgeler yayınlanmıştır. 1849 tarihli olan bu belgelerde, bu kadınların, harap duruma düşmüş evlerinin onarımını Devletten istedikleri, Sadrazam (Başbakan)’ın, bu kadınların, yaptıkları öğretim nedeniyle, evlerinin “kızlara mahsus mektep demek olduğundan” bu isteklerinin yerinde olduğunu Padişaha sunduğu yazıda dile getirdiği, Padişahın da bu isteği uygun gördüğü belirtilmektedir.

Bu araştırmamızın getirdiği başlıca iki yeni bilgi şunlardır:

1. *İlk kez 1870’te açılan Kız Öğretmen Okulunun yetiştirdiği öğretmenlerden önce de bazı bilgili kadınlar evlerinde vs. kız çocuklarına (bazan kız-erkek karışık) yüzeysel de olsa bir ilköğretim vermekte idiler ve Devletin, onların bu faaliyetlerini ilköğretim olarak kabul ettiği yayınladığımız bu belgelerle kanıtlanmaktadır. Böylece, kadınlar için öğretmenlik mesleği 1870’ten çok önce de vardı.*

* Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Öğretim Üyesi.

2. Bu tür okullara “kadın öğretmenli ev sıbyan mektepleri (ilkokullar)” diyebiliriz. Böylece Türk eğitim tarihine yeni bir terim kazandırmış bulunuyoruz.

Araştırmamızda ayrıca ABD ve Fransa’da da benzer uygulamalar ele alınmıştır. Örneğin ABD’de kolonial dönemde bu tür okullara “dame schools” deniyordu.

Anahtar kelimeler: Türk eğitim tarihi, sıbyan mektebi, kadın öğretmenler.

ABSTRACT

This research publishes documents from the Ottoman archives of women who taught girls at their homes in Istanbul during the Reform period (1839-1878). These documents, dated 1849, state that these women, whose houses had become dilapidated, asked the government to repair them, and the Prime Minister, concurred with this request on grounds that these houses which taught girls “meant schools for girls only”, in the recommendation he submitted to the Sultan and the Sultan approved this request.

This research revealed the following two new primary information:

1. *The document we published prove that prior to the teachers who were trained at Female Teacher School which opened in 1870 for the first time, some educated women gave rudimentary education to girls in their homes and like places (sometimes co-ed) and the State accepted these activities of theirs as primary education. Thus, the profession of teaching for women existed long before 1870.*

2. *We may refer to these schools as “houses with women teachers, primary schools”. Thus, we have introduced a new terminology to the history of Turkish education.*

In our research, we have also discussed similar applications in the United States and France. For example, these schools were called “dame schools” during the colonial times in America.

Key words: *History of Turkish Education, primary school, women (female) teachers.*

Bu araştırmamızda, esas olarak, eğitim tarihimizde kadınların meslek okullarında öğretmen olarak yetiştirilmeye başlanmasından önce öğretmenlik yapıp yapmadıkları ele alınacak, bu konuda özgün arşiv belgeleri yayınlanacaktır.

Ayrıca, ABD ve Fransa eğitim tarihlerinden de kadınların öğretmenliği hakkında örnekler verilecektir.

Konumuz aşağıdaki temel başlıklar altında ele alınacaktır:

I. *İslâm eğitim tarihinde kadın öğretmenler*

II. *Osmanlıda “kadın öğretmenli ev sibyan mektepleri”*

III. *ABD ve Fransa eğitim tarihlerinde kadın öğretmenler*

IV. *Genel değerlendirme ve sonuç*

I. İslâm eğitim tarihinde kadın öğretmenler

Müslümanlar kadınların eğitimini yüzyıllarca çok ihmal etmişlerse de eski dönemlerde bazı kendini yetiştirmiş, bilgin kadınlar da ortaya çıkmış hatta onlardan ileri düzeydeki okulların öğretim kürsülerinde yetişkin erkeklere bile ders okutanlar görülmüştür. Bu konuda Ahmet Mithat Efendi şunları yazar:

“İslâm tarihinde bir çok bilgili kadın yetişmiştir. Bazıları genel öğretimde de çalışmışlardır. Öğretim kürsüsüne çıkan kadın genç ve güzelse önüne paravan konur, o dersini öyle anlatırdı. Hatta, ileri gelen bir çok erkek bilim adamı, onların öğrencisi olmakla iftihar etmişlerdir.”

II. Osmanlıda “kadın öğretmenli ev sibyan mektepleri”

1. Osmanlıda kadın öğretmenler ve kızların eğitimi

Osmanlıda öğretmenlik, bazı araştırmacıların yazdığı gibi aksine, kadınlar için “ilk kez” 1870’te Darümuallimatın (Kız Öğretmen Okulu) açılmasıyla ortaya çıkmış bir meslek değildir. Türk eğitim tarihinde çok eskiden beri bazı hafız, bilgili kadınlar mahallelerde erkek-kız karışık olarak, çocuklara ve kadınlara, bazan sadece kız çocuklarına ve kadınlara *Kur’an* okumayı ve bazı dini bilgileri öğretirlerdi. “Hoca”, “Hoca Hanım”, “Molla”,

“Muallime” denen bu kadınlar esas olarak evlerinde, bazan cami köşelerinde öğretim yaparlar ve karşılığında derslerine gelenlerden bir ücret alırlardı. Onların bu öğretim faaliyeti sıbyan mekteplerindeki erkek hocaların öğretiminden hiç farklı değildi. Tek farkı, erkek hocanın aynı zamanda genellikle cami imamı veya müezzini olması idi.

Belirttiğimiz şekilde öğretim yapan kadın hocalar, öğretim yaptıkları okul ya da “kurs” görünümündeki çocuk ve kadın topluluğunun hem öğretmeni, hem de “yöneticisi” idi. Bazan kadınlar, öğretmen olan kocalarına, babalarına, kardeşlerine yardımcı olarak öğretim işini yaparlardı.

Tanzimat döneminde (1839-1878) sıbyan mekteplerinin ıslahına başlandı. Nisan 1847’de sıbyan mektepleri öğretmenleri için bir *Tâlimat* çıkarıldı. Burada kadın öğretmenlerden söz edilmez. Ancak, artık erkek ve kız çocukların karışık değil, kendi aralarında oturtulacağı hükmü getirildi. Daha sonraki yıllarda da onların sıbyan mektepleri de birbirlerinden ayrıldı. Tanzimat Devlet adamları bunu, kızların tesettür yaşına geldiklerinde okulu terketmeyip daha uzun süre okuyabilmeleri için yapmışlardı.

Ocak 1859’da kızlar için Rüşdiye denen ve bir çeşit orta okul sayılabilecek kurumlar açılmaya başlandı.

Kız okullarının gittikçe artması üzerine, 26 Nisan 1870’te İstanbul’da “Darülmualimat” denen bir Kız Öğretmen Okulu açıldı. Ancak, evlerinde öğretim yapan kadın öğretmenler de varlıklarını sürdürdüler.

2. Kadın öğretmenlere ilişkin anılar

Eğitim tarihimizde, öğretmen okullarından yetişmediği halde öğretim yapan bazı kadın öğretmenlere ilişkin anılar vardır. Bunlardan ikisi üzerinde duralım:

a) 1890'lara ilişkin bir anı

Ünlü gazeteci, yazar ve halk eğitimcisi Ahmet Mithat Efendi, muhtemelen 1890’larda, evinde gönüllü olarak fakir çocuklara ders vermeye de başlamıştı. Fakat öğrenci sayısı çok artınca bu işi

yürütmesi zorlaştı. Bunun üzerine bulduğu çözüm yolunu oğlu şöyle anlatır:

Mahallemizde, “Hoca Hanım” adında ihtiyar bir kadıncağız vardı. Ahmet Mithat, kendi yetiştirdiği bu kadının evini özel bir mektep şekline soktu. Bunu yapabilmesi için ona her türlü yardımda bulundu ve bu sayede, babamdan kâfi derecede yararlanamayan çocuklar, muntazaman çalıştırılmak fırsatını buldular. Fakat, nedense, bu hizmet çevrede iyi karşılanmadı. Gerçi bir çok kibarlar, mevki, nüfuz sahibi kimseler bile, çocuklarını, Hoca Hanımın özel okuluna yolluyorlardı. Hattâ bu arada, Şeyhülislâm Molla Beyin torunları bile vardı. Amma, yine ham softalar:

“__ Kadından hoca olur mu? Elin nâmahremi erkek kürsüsüne çıkarmanın âlemi var mı? din, iman kalmadı mı? İslâmın tesettür şartları açıkça ayaklar altına mı alınıyor?” kabilinden fesatlıklarla ortalığı birbirine katmaya çabaladılar. Bütün bunlar, babamı yıldırmaı: O, *Kur’an*’dan âyetler, hadisler getirerek, buna da izin olduğunu ispat etti.

b) 1920’lere ilişkin bir anı

1920-21’de İstanbul’da bir sıbyan mektebinde okuyan bir yazarın anıları da ilginçtir:

“Bir Nakşibendi şeyhi, evinin üst katındaki iki odadan birini kız öğrencilere, ötekini erkeklere ayırmıştı. Şeyhin genç ve güçlü kuvvetli karısı kerevet üstünde ve bir minderin önünde otururdu. Çocuklar evlerinden getirdikleri küçük minderlerde yere otururlardı. Önlerinde çepeçevre bir tek sıra vardı. Çocuklar yan yana bu sıranın önünde otururdu. Hepsinin önünde bir *Amme Cüzü*. Hoca Hanım bu cüzden her gün bir-iki âyet okutup ezberletirdi. Nereden nereye kadar ezberleneceğini toplu iğne başı büyüklüğünde iki balmumu belirlerdi. Bir gün sonra her çocuk, Hanımın önünde dersi tekrarları. İyi okuyamayanlar dayak verdi. Ezberini tam bitirmeyen öbür âyete geçemezdi.

“Hoca Hanımın yanında kalın bir kızılıık sopası dururdu. Arkadaşı ile gizlice konuşanın, resim yapmaya yeltenenin kafasına bu sopa ‘şırak’ diye bir anda inerdi.

“Her çocuğun bir kez okuduğu âyet, öğrenci sayısı kadar tekrarlanmış olurdu. Bu da dersi daha iyi öğrenmeye yarardı. Ama, âyetlerin anlamını kimse anlamadığı gibi soramazdı da, Tanrının işine karışmak sayılırdı bu”.

Bu örnek bize kadınların geleneksel yöntemle öğretmenlik yaptıkları Sıbyan Mekteplerinin Cumhuriyet yıllarına kadar yaşadığını gösteriyor.

3. “Kadın öğretmenli ev sıbyan mektepleri”ne ilişkin arşiv belgeleri

Osmanlı Arşivinde gördüğümüz ve bizim “kadın öğretmenli ev sıbyan mektepleri” terimi ile nitelendirdiğimiz okullara ve onların öğretmenlerine ilişkin belgeler çok ilginçtir ve bu konuya resmî açıklamalar getirmektedir. 1849 tarihli, yani Tanzimat dönemine ilişkin olan bu belgeleri aynen vermeden önce çok kısa özetleyelim:

a) Belgelerin özeti

İstanbul’da evlerinde kız çocuklarına *Kur’an* okumayı ve bazı dinî bilgileri öğreten bazı kadınlar kendi olanaklarının yeterli olmadığını belirterek, harap olmuş olan evlerinin Devlet tarafından onarımı için Evkaf Nezareti’ne dilekçeler vermişlerdir. Bu şekilde, evlerinin bir odasında kızlara *Kur’an* okumayı öğreten dört kadının adı geçmektedir. Konu Meclis-i Ahkâm-ı Adliye’de görüşülmüş ve bu öğretici kadınların evleri “sıbyana mahsus mektep” olarak nitelendirilmiş ve onarımının Devletçe yapılmasının uygun olacağı görüşüne varılmıştır. Meclis-i Ahkâm-ı Adliye, bu görüşünü Sadarete, yani Başbakanlığa bildirmiş, Sadrazam da aynı görüşe katılarak onu Padişaha sunmuştur. Sonunda Padişah da bu evlerin “kızlara mahsus mektep” olduğunu belirterek Devletçe onarılmaları için İrade (gereğinin yapılması emri) yayınlamıştır.

Evkâf-ı Hümâyün Nazırı atûfetli Beyefendi Hazretlerinin Meclis-i Vâlâ'ya ita buyrulan bir kıta takriri mealinde Hekimoğlu Ali Paşa civarında Seyit Ömer Efendi mahallesinde Rukiye Hatun mutasarrıfe olduğu bir bab menzilin ve Rumeli Hisarında Torlak Ali mahallesinde Emine Hatun dahi hanesi derununda bazı sabiye kızlara tâlim-i Kur'an eylediği bir odasının harap olarak tamirlerine adem-i iktidarları cihetiyle icra-ı tamirleri taraflarından bâarzuhâl istida ve istirahat olunarak icabının icrasına irade-i seniye-i hazret-i mülûkâne müteallik ve şeref-sudûr buyrulmuş ve muahharan sıbyan hocaları olup Eski Ali Paşa civarında sâkine diğer Emine Hatun ve Kasım Paşada Hacı Hüsrev mahallesinde Fatma Hatun taraflarından dahi kezâlik hanelerinin tamiri istida olunarak Ebniye-i Hassa Müdürü Saadetlû Efendi marifetiyle keşf ettirildikte taktim kılınan bir kıta hulâsa mantukunca kırk iki bin dokuz yüz şu kadar kuruş masrafla tamir ve tesviye olunacağı anlaşılmış olduğundan tamirleri iktiza-yı irade-i seniye-i bulunanların şimdiden veyahut evvelbaharda icra-ı tâmiratiyle diğer iki bab hanenin tevkîfi veya cümlesinin birden tamir ve tesviyeleri hakkında istizan-ı irade-i seniye kılınmış olup siyak-ı iş'ara nazaran zikrolunan haneler nisaya mahsus mektep demek olarak istid'a olunduğu veçhile tamir ve tesviyeleri umûr-ı hayriyeden olduğuna ve bunlardan iki bab hanenin icrâ-yı tamiri hususuna mukaddemce irade-i seniye-i şâhâne şeref-taalluk buyrulmuş idüğüne binaen icrâ-yı iktizalarına ibtidar olunması lâzimedden ise de hasbel mevsim tamirleri mümkün olamayacağı (?) evvelbaharda iktizasına bakılacağı derkâr ve diğer iki bab hane sahiplerinin dahi erbab-ı ihtiyaçtan ve şayan-ı âtifet-i seniye oldukları bedidar olmasıyla tamirleri iktiza-yı irade-i seniye-i bulunan olan mezkûr haneler sırasında bunların dahi sâye-i lutûf-vâye-i hazret-i şehinşâhîde tamirlerine bakılması hususunun Nâzır-ı müşarünileyh hazretlerine havalesine Meclis-i Vâlâ'da tezekkür kılınmış ise de olbapta herneveçhile irade-i seniye-i vekâlet-penâhileri müteallik buyrulur ise ona göre icrâ-yı icabı babında emr-ü ferman hazret-i menlehül emrindir.

Meclis-i
Ahkâm-ı
Adliye

Fî 3 Ra Sene 65

(27 Ocak 1849)

III. ABD ve Fransa eğitim tarihlerinde kadın öğretmenler

Osmanlıda görülen “kadın öğretmenli ev sibyan mektepleri”ne benzer kurumlar, kuşkusuz, geçmiş yüzyıllarda başka ülkelerde de vardı. Geleneksel toplumlarda bu tür yollarla eğitim verilmesi bir çok ülkede görülen bir uygulama olsa gerek. Biz, bu konuda ABD ve Fransa eğitim tarihlerinde rastladığımız bazı bilgileri kısaca ele almakla yetiniyoruz:

1. ABD’de

ABD’de “erken koloni dönemi” denen 16. ve 17. yüzyıllarda eğitim evlerde başlamıştı. Aile, çocuklar için temel eğitim ortamı idi ve ilk dersler okuma üzerine yoğunlaşmıştı. Ancak değerler, davranış ve nezaket kuralları, hattâ meslekî eğitim de öğretilirdi. (Bu nedenle günümüzde ABD’de “ev okulları” hareketinin yeni bir yaklaşım olmadığı ileri sürülmüştür). Bu dönemlerde aile içindeki öğreticiler anne, baba, büyük anne, büyük baba idi.

Ancak, zamanla, evlerde eğitim konusunda daha da uzmanlaşıldı ve bazı kadınlar evlerini okula dönüştürerek zamanlarını çocukların eğitim ve öğretimine harcamaya başladılar. Evleri “dame schools”, yani “hanım okulları” olarak anılan bu kadınlar, ya da eğitime ilgi duyan saygın kadınlar çocuklara okuma, yazma, aritmetik ve bazı dinî bilgiler öğretiyorlardı. Öğretimleri oldukça yüzeyseldi. Genellikle öğrenciler için sıralar yoktu, kitaplar da azdı. Onlar, verdikleri bu eğitim hizmeti karşılığında velilerden az bir ücret alırlardı. Buraları kızlar için gidebilecekleri tek eğitim kurumları idi. Erkek çocukları ise daha üst düzeyde açılan okullara da gidebilirlerdi.

2. Fransa’da

Fransa’da bir çok büyük yazarlar ve bilim adamları yetişmiş olmakla beraber, 19. yüzyılın ortalarına kadar genel eğitim çok geri kalmıştı. Genel eğitim içinde kızların eğitimi ise çok daha ihmal edilmişti.

Ünlü Fransız yazarı Hector Malot (1830-1907), çocukluk anılarında, o dönemlerde Fransa’da pek çok yerde ilkökul bile bulunmadığını, mevcut okulların da yüzeyselliğini anlatır.

Malot, köyünde gönderildiği ilkokulun öğretmeninin bir nalıncı olduğunu, sürekli ağaçlardan nalın yonttuğunu, kendilerine hiçbir şey öğretmediğini anlatır. Nalıncı öğretmen okuma yazma dersleri için yetişkin kızını görevlendirir. Ancak, terzi olan kızı da sınıfta sadece çocukların başında durur ve dikiş dikmekle uğraşır, onlara hiç bir şey öğretmez.

Malot, “öğretmenlerin” bu ilgisizliğini şöyle açıklar. “Biz on iki çocuğun hepsinden ayda toplam altı frank ücret alan baba ve kızı bu para ile asla geçinemezlerdi. Onlar nalıncılık ve terzilikten kazanç sağlamak zorundaydılar.”

Hector Malot'nun anısını canlandıran ve Fransızca *Lisons* başlıklı kitapta yer alan gravür.

Bu durum, 19. yüzyılın ortalarında Fransa'da kırsal kesimlerdeki ilköğretim öğretmenlerinin hem yetişmeleri, hem hukukî statüleri, hem de ekonomik statülerinin zayıflığı ve güvensizliğinden ileri geliyordu. Kızlar için öğretmen yetiştiren okullar olsa bile aileler kızlarını bu okullara pek göndermek istemiyorlardı. Kırsal yörelerde henüz hiçbir laik bayan öğretmen yoktu. Buralarda iki tür bayan öğretmen vardı: Öğretmenlik de yapan rahibeler ve dul kalmış, yaşlanmış, servetini kaybetmiş, nasılsa bir okuldan düşük dereceli bir belge almış, çocukların başında beklemekle yetinen zavallı kadın öğretmenler...

Genel değerlendirme ve sonuç

Araştırmamızın sonunda bazı genel değerlendirmeleri ve çıkan sonuçları maddeler halinde belirtebiliriz:

1. Osmanlıda kadınlar için öğretmenlik mesleği, bazı araştırmacıların yazdığına aksine, ilk kez 1870’te Kız Öğretmen Okulu’nun açılışı ile ortaya çıkmış değildir. Öteden beri, bazı bilgili kadınlar, “ev sıbyan mektepleri” diyebileceğimiz mektepler açarak, kız çocuklarına ve kadınlara, bazan erkek çocuklarına öğretim yapıyorlardı. 1870’te açılan Kız Öğretmen Okulu ile gelen yenilik şudur: Artık Devlet, bir örgün eğitim kurumunda, düzen, disiplin içinde, sistemli şekilde, bazı bilgiler ve *bir ölçüde meslekî formasyonla donatılmış* kadın öğretmenler yetiştirme işine girişmiş olmakta ve böyle yetişenlere “memur” statüsü içinde, sayıları gittikçe çoğalmakta olan yeni kız okullarında iş vermektedir ve öğretmenlik bazı yasal metinlerle bir *meslek* olarak düzenlenmeye çalışılmaktadır.

2. İstanbul’da evlerinde çocuklara ders veren bazı hoca kadınların, Ocak 1849’da, evlerinin onarımı için Devlete başvurmaları ve Devletin de bu evleri “sıbyana (ya da kızlara) mahsus mektep” diye niteleyerek onarması, “kadın öğretmenli ev sıbyan mektepleri”nin de, erkek hocaların öğretmenlik yaptığı sıbyan mektepleri ile aynı sayıldığına ve bu tür kadın öğreticilerin de öğretmen sayıldığına kesin kanıttır.

3. Ancak, 19. yüzyılın sonlarına doğru yayınlanmaya başlayan eğitim istatistiklerinde “kadın öğretmenli ev sıbyan mektepleri” yer almaz. Bu, kuşkusuz, onların sayılarını belirlemekteki güçlükten ileri gelmekteydi.

4. Kadın öğretmenli ev sıbyan mektepleri, özellikle eğitimleri çok ihmal edilen kız çocuklarına ve kadınlara yüzeysel de olsa bazı bilgiler öğretmekte yararlı olmuşlardır.

5. Kadın öğretmenli ev sıbyan mekteplerine, Osmanlıda olduğu gibi, ABD, Fransa eğitim tarihlerinde de rastlanır. Kuşkusuz bu, örgün eğitimin henüz yeterince gelişmediği geleneksel toplumlarda rastlanan, örgün ile yaygın eğitimin ikisinin de bazı özelliklerini taşıyan bir öğretim biçimidir.

6. Bu araştırmamızla Türk eğitim tarihine ilk kez yeni bir terim ve bilinmeyen bir öğretim biçimini de kazandırmış bulunuyoruz: “Kadın öğretmenli ev sıbyan mektepleri”...

KAYNAKLAR

- Sözü geçen belgeler: *Osmanlı Arşivi, İRADE, Meclis-i Vâlâ, Sıra No: 3605.*
- AHMET MİTHAT: *Fatma Aliye Hanım Yahut Bir Muharrire-i Osmaniyenin Neş’eti*, İstanbul, 1311 (1895).
- AHMET MİTHAT Efendi, *Hayatı ve Hatıraları*, İstanbul, 1940.
- AKGÜNDÜZ, Hasan: *Sıbyan Mektebi*, Ankara, 1986 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- AKYÜZ, Yahya: *Türk Eğitim Tarihi, (History of Turkish Education)* İstanbul, 2001 (ALFA Yay. 8. Baskı).
- _____ : İlköğretimin Yenileşme Tarihinde (ve Çocuğa Bakışta) Bir Adım: Nisan 1847 Tâlimatı, *OTAM*, 1994, Sayı 5, s. 1-47.
- _____ : Anaokullarının Türkiye’de Kuruluş ve Gelişim Tarihçesi, *Millî Eğitim*, Ek. Kas. Ar., 1996, Sayı 132, s. 7-13.
- _____ : Osmanlı Son Döneminde Kızların Eğitimi ve Öğretmen Faika Ünlüer’in Yetişmesi ve Meslek Hayatı, *Millî Eğitim*, Tem. Ağ. Eyl., 1999, Sayı 143, s. 12-32 (Osmanlı Özel Sayısı).
- _____ : Öğretmenlik Mesleği ve Osmanlıda Kadın Öğretmen Yetiştirilmesi, *Tarih ve Toplum*, Mart 2000, Sayı 195, s. 31-43.
- _____ : Tanzimattan Cumhuriyete Okul Yöneticiliğinde Dönüşümler ve Kadınların Okul Yöneticiliği, *Tarih ve Toplum*, Mart 2001, Sayı 207, s. 57-63.
- _____ : Cumhuriyete Gelinceye Kadar İlköğretimin Tarihçesine Kısa Bir Bakış, *Türkiye’de İlköğretim (Dünü, Bugünü, Yarını)*, İstanbul, 2003, s. 5-21. (MEB Yay.).
- BELGİL, Vehbi: Eski ve Yeni Okullar, Mahalle Okullarından Günümüze Bir Bakış, *Cumhuriyet-Bilim Teknik*, 11 Haziran 1994, Sayı 377, s. 13.
- BERKER, Aziz: *Türkiye’de İlköğretim*, Ankara, 1945.
- MALOT, Hector: L’Ecole d’autrefois (Geçmişte okul), *Lisons!* (Baudrillard – Kuhn), Paris (tarihsiz, muhtemelen 1930’lar), s. 4-5.
- OKTAY, Ayla-ÖZTÜRK, Cemil: Türkiye’de Kızların Eğitimi, *Eğitimde Nitelik Geliştirme*, İstanbul, 1991, s. 43-56 (Kültür Koleji Yay.).
- ÖZTÜRK, Cemil: *Türkiye’de Dünden Bugüne Öğretmen Yetiştiren Kurumlar*, İstanbul, 2004. (MEB Yay.).
- SADKER, M. Pollack-D. Miller: *Teachers, Schools and Society*, Boston 2000, 9. Bölüm: The History of American Education (Amerikan Eğitim Tarihi) (MC Graw Hill).
- SİMON, Jules: *L’Ecole (Okul)*, Paris, 1886.